

Priseljenke in priseljenci v mestu

Uvod¹

Antična in predmoderna ljudstva so uporabljala dve strategiji v ravnanju s tujci, piše Claude Lévi-Strauss v *Tristes Tropiques* (1992). Po antropofagični strategiji je bilo treba prišleke pojesti, antropoemična strategija pa je velevala, da je treba tujce zbrati vkup in jih izpljuniti. V zadnjih dvesto letih so nacionalne države vztrajno prakticirale obe strategiji, prišleke so bodisi »pojedle« (asimilirale v nacionalno telo in zavrge neprebavljive dele njihove kulture) bodisi »izpljunile« (getoizirale in ekonomsko ter kulturno marginalizirale). Vendar obe strategiji temeljita na dveh predpostavkah: prvič, obstajati mora jasna prostorska delitev na »zunaj« in »znotraj«, in drugič, »znotraj« mora obstajati suverena oblast, ki določa izbiro strategije. Danes sta obe predpostavki trhli in je raba omenjenih strategij postala dvomljiva. Kaj pa je stopilo na njuno mesto? Naša teza je, da je v svetu, za katerega sta značilna trenda drastičnega krčenja pravice do političnega azila in vztrajnega zavračanja »ekonomskih migrantov«, prevladujoča strategija v ravnanju s prišleki ravno to, da ni strategije, odsotnost strategije.

Poglejmo si, kako se to kaže v mestih, kakršno je Ljubljana. Idealtipsko gledano priseljenki² zasedajo urbani prostor na dva načina: a) prostorska zgostitev v določenih predelih mesta (prostorska segregacija) ali b) razpršitev po večjem ali celotnem urbanem prostoru (urbane etnične in kulturne mešanice). Na prvi pogled se zdi morda slednja možnost veliko ugodnejša, toda opozoriti velja na protislovne tendence take poselitve: npr. želja priseljencev, da bi našli čim več »sebi podobnih« (ohranjanje kulturne identitete), medtem ko se priseljenci druge generacije pogosteje želijo bolj prostorsko in socialno integrirati. Na poselitev velike večine priseljencev nedvomno močno vpliva njihov legalnopravni status, od katerega je odvisna predvsem dostopnost oziroma upravičenost do podpornih mehanizmov stanovanjske oskrbe, tržne razmere na stanovanjskem trgu in ekonomske zmožnosti. Slednje so za večino priseljencev

¹ Članek je sestavni del raziskovalnega projekta »Simulacija priseljevanja v ljubljansko urbano regijo - Analiza etnične strukture prebivalstva Mestne občine Ljubljana«, ki ga je Inštitut za narodnostna vprašanja izvedel za Mestno občino Ljubljana.

² Izraz »priseljenci« uporabljam kot spolno nevtralno formo, ki označuje osebe ženskega in moškega spola. V nadaljevanju članka je pojem uporabljan v tem pomenu.

³ Več o tem glej v Koželj (1998).

⁴ Več o tem glej v Kos (1998).

ponavadi nizke, zato se zgoščajo v bivalnih prostorih z nižjo kakovostjo bivanja. Pogosto lahko govorimo tudi o širši socialni izključenosti priseljencev, saj se družbene deprivacije te kategorije prebivalstva ponavadi seštevajo: poleg neakovostnih stanovanjskih razmer in urbane segregacije so pogosti tudi nezaposlenost oziroma podzaposlenost, revščina, nizka izobrazba, otežen dostop do kulturnih storitev, šibko socialno zavarovanje in omejen dostop do sodelovanja v lokalnem političnem življenju.

Kompleksnejša analiza položaja in možnosti za večjo integracijo priseljencev v mestu v pričujočem prispevku seveda ni mogoča, zato se omejujemo na eno izmed dimenzij, to so stanovanjske možnosti priseljencev, katerih namen je dolgotrajnejše bivanje oziroma trajna nastanitev v Sloveniji oziroma v Ljubljani. Obenem se prispevek ne osredotoča na potrebe priseljencev z visokim ekonomskim statusom, saj ti ponavadi niso podrejeni enakim mehanizmom socialnega izključevanja in imajo manj težav pri zagotavljanju ustrezne stanovanjske oskrbe.

Priseljenci v evropskih mestih: socialna geografija prihoda

Študije, ki so bile opravljene na področju raziskovanja stanovanjskih možnosti in značilnosti poselitve priseljencev (Avramov, 1999 in King, 1993), kažejo, da so le-te odvisne predvsem od ekonomskih zmožnosti, demografske strukture, želja po bivanju v bližini sorodnikov oziroma sonarodnjakov in ne nazadnje od tvorcev nacionalnih oziroma mestnih stanovanjskih politik in od razmer na stanovanjskem trgu.

Socioekonomske interpretacije segregacije na področju stanovanjske problematike priseljencev poudarjajo njihovo šibko finančno stanje, saj večina ne zmore plačevati visokih najemnin za stanovanja. Posledica tega je zgoščanje v bivalnih prostorih z najnižjo kakovostjo bivanja, ki se pogosto nahajajo v tako imenovanih degradiranih urbanih območjih, t.j. tistih območjih, kjer je potencial za dobičkonosno izrabo prostora zmanjšan ali omejen zaradi neustrezne infrastrukture, prisotnosti »umazanih«³ industrij, skladišč in podobno. Zaposlovanje priseljencev in pripadnikov etničnih oziroma nacionalnih manjšin na delovnih mestih, ki dajejo slabši zaslužek, ter posledično bivanje v stanovanjih nižjega kakovostnega razreda, je na splošno skupna značilnost velikega dela te populacije v večini evropskih mest. Čeprav socioekonomski dejavniki omogočajo razlago za načine in značilnosti poselitve migrantov in migrantskih skupnosti, pa z njimi ne moremo v celoti pojasnjevati socialne geografije migrantov v evropskih mestih.

Drugi dejavnik, ki vpliva na načine in značilnosti poselitve, je *demografska struktura priseljencev*, ki je bila v zadnjih nekaj desetletjih prizorišče večjih sprememb. Za migrantske populacije, ki so se v evropskih mestih oblikovale po prvem valu množičnih ekonomskih migracij po drugi svetovni vojni, je bilo značilno, da so v njih prevladovali mlajši samski moški, sedaj pa prevladujoči delež živi v družinskih skupnostih. Posledica teh demografskih sprememb so precej drugačne stanovanjske potrebe priseljencev, ki zaradi družinskega življenja želijo izboljšati kakovost stanovanja oziroma bivanja.⁴ Vpliv demografske strukture na vzorce oziroma načine naselitve in bivanja se je najbolj odražal na značilnostih stanovanjskih razmer moških priseljencev v obdobju intenzivnih ekonomskih (delovnih) migracij. Večinski delež imigrantskih delavcev v mestih je bival v delavskih in samskih domovih, ki so bili v lasti ali najemu delodajalcev oziroma podjetij, ki so novačila tujo delovno silo, ali pa v opremljenih najetih sobah.

Zaradi spremenjene demografske strukture (priselitev družinskih članov oziroma oblikovanje družine) in drugačnih stanovanjskih potreb migrantov se je pomen samskih in delavskih domov bistveno zmanjšal. Prisotnost družine je migrantsko populacijo prisilila k vstopu na stanovanjski trg ter v državah, kjer zakonodaja to omogoča, preusmerila stanovanjske orientacije od najema sob k bivanju v socialnih stanovanjih.

Tretji dejavnik vpliva na segregacijo na stanovanjskem trgu je *kulturni*; s tem mislimo na orientacije priseljencev, da se naseljujejo v bližini svojih sorodnikov oziroma sonarodnjakov, ki jim dajejo socialno oporo. Obenem je to tudi način ohranjanja kulturne identitete. Tu ima pomembno vlogo dejstvo, da veliko števil priseljencev išče bivališče predvsem prek osebnih stikov s sorodniki in znanci, ki že dlje časa živijo v mestu. Zato iščejo stanovanja na zelo ozkem segmentu stanovanjskega trga, ki je obenem pogosto tudi lokacijsko zamejen. Na splošno velja, da načini iskanja stanovanj, delovanje stanovanjskega trga in politične usmeritve večinske družbe delujejo v smeri, ki omejuje razpršeno poseljevanje.

Socioekonomski, demografski in kulturni dejavniki sicer pojasnjujejo načine in značilnosti poselitve migrantov oziroma migrantskih skupnosti v evropskih mestih, vendar pa imajo v večini mest močan vpliv *ponudniki stanovanjske oskrbe* – tako državne in lokalne pristojne institucije kot zasebniki –, ki imajo moč, da določenim skupinam olajšajo ali omejujejo dostop do nastanitve. Tu je posebej pomemben nadzor nad dostopom do socialnih stanovanj, saj je prav pomanjkanje tega tipa stanovanj v številnih mestih v preteklosti najbolj vplivalo na trajno segregacijo priseljencev ter skupin, ki imajo podobne socioekonomske in demografske značilnosti. Vendar v nekaterih državah, med katerimi je tudi Slovenija, zakonodaja tujcem oziroma priseljencem, ki nimajo državljanstva, onemogoča, da bi se prijavi na razpise za dodelitev socialnih stanovanj.

Oblikovanje mestnih sosesk z visoko koncentracijo prebivalstva priseljenskega izvora je v mnogih mestih sprožilo intenzivne polemike v javnosti; nastal je strah pred oblikovanjem getov, ki jih večinsko prebivalstvo pogosto predsodkovno »kriminalizira«. Tu velja opozoriti na razlikovanje med pojmom »geto« in »etnična enklava«. »V geto posameznik pade, ker ni drugih možnosti za nastanitev; iz geta se težko izseli, ker ni alternativ za integracijo v večinsko družbo. V enklavo so posameznik priseli, ker je to ugodnejše od drugih možnosti, iz nje pa lahko odide, če je okolje razmeroma odprto in tolerantno do etnično raznolikih posameznikov« (Verlič Christensen, 2002: 89).

Mestne oblasti po nekaterih evropskih mestih so se na oblikovanje etničnih sosesk odzvale s serijo različnih, včasih tudi spornih ukrepov. Znana je na primer odločitev mestnih oblasti v Berlinu, da prepovedo naseljevanje priseljencev v tri mestne četrti⁵ (White, 1993). Na ravni javnega mnenja in mestnih politik se je tako oblikovalo prevladujoče mišljenje, da je oblikovanje »etničnih sosesk« v mestih nezaželen pojav,⁶ na katerega so mestne oblasti odgovorile s stanovanjsko politiko, ki se je odkrito in/ali prikrito zavzemala za čim večjo razpršitev poselitve priseljencev po urbanem področju.

Zaradi teh dejavnikov so zmožnosti in želje (najsi gre za zaposlovanje, reševanje stanovanjske problematike, ohranjanje kulturne identitete, sodelovanje v javnem in političnem življenju

⁵ Omenjeni ukrep, ki so ga leta 1975 uvedle mestne oblasti v Zahodnem Berlinu, je prenehal veljati z razsodbo sodišča, ki je odločilo, da gre v tem primeru za kršenje temeljnih človekovih pravic.

⁶ Po drugi strani so etnične soseske v številnih mestih svojevrstna turistična atrakcija, ki privlači množice turistov prav zaradi etnične oziroma kulturne pestrosti oziroma drugačnosti. Take so denimo kitajske četrti (tako imenovani »china towns«) v Amsterdamu in v Londonu, Kreuzberg v Berlinu ter predvsem afro-karibska četrt Notting Hill v Londonu, kjer vsako leto poteka znameniti ulični festival, namenjen promoviranju etnične raznolikosti ter multikulturne naravnosti mesta.

⁷ Temeljni vir za ugotavljanje etnične pestrosti Mestne občine Ljubljana ter značilnosti posameznih etničnih skupin, na katerih temeljijo podatki pričujočega članka, je popis prebivalstva, ki je bil izveden leta 2002.

nju ...) posameznikov in skupin znotraj etničnih skupnosti omejene oziroma se lahko izražajo le prek organiziranih skupnostnih akcij in poskusov krepitve etničnih identitet. Čeprav politične usmeritve v nekaterih državah in mestih nakazujejo pripravljenost za sprejemanje in uveljavljanje multikulturnega modela družbe,

izkušnje iz devetdesetih let kažejo, da politične usmeritve, ki se zavzemajo za asimilacijo priseljencev, še vedno prevladujejo oziroma se celo krepijo.

Z rastočo ekonomsko in socialno polarizacijo, ki je posledica globalizacijskih procesov, se za priseljence oziroma etnične skupnosti v mestih kažejo tri verzije prihodnosti:

- asimilacija in krhanje oziroma izguba identitete prek sprejemanja kulturnih vzorcev in norm večinske družbe;
- polarizacija in segregacija od večinske družbe (kar ponavadi pomeni nezaposlenost oziroma podzaposlenost, revščino, pomanjkljivo izobrazbo, slabe stanovanjske razmere ipd.);
- oblikovanje ločene, notranje pluralistične družbe, ki je z večinsko družbo povezana le prek ekonomskih mehanizmov.

Etnična podoba Slovenije oziroma Mestne občine Ljubljana⁷

Etnična pluralnost je v Sloveniji predvsem posledica procesov priseljavanja pripadnikov narodov iz nekdanje skupne jugoslovanske države; največje koncentracije so v industrijskih in urbanih središčih, saj je v večini primerov vzrok za priseljavanje iskanje zaposlitve oziroma opravljanje dela. Priseljence v Sloveniji lahko v grobem delimo na dve večji skupini, ki se razlikujeta glede na legalnopravni status: prvo skupino sestavljajo tisti, ki imajo državljanstvo Republike Slovenije, drugo pa tisti, ki nimajo državljanstva. Ta skupina se deli še na tri skupine: na tiste, ki imajo dovoljenje za stalno prebivanje, na tiste, ki imajo dovoljenje za začasno prebivanje, in tiste, ki nimajo nobenega dovoljenja za bivanje.

V Sloveniji prevladuje prva skupina priseljencev, torej tistih, ki imajo državljanstvo in so glede obsega pravic in dolžnosti formalnopravno izenačeni z drugimi državljani Republike Slovenije. Podatki popisa 2002 kažejo, da je na dan popisa živel v Sloveniji 150.763 oseb (7,7 % prebivalstva Republike Slovenije), ki so se v Slovenijo priselile z območij nekdanje Jugoslavije oziroma držav naslednic. Pretežni del priseljencev, skoraj 85 % (127.518 oseb), je prišel v Slovenijo pred letom 1991. Ta skupina je po osamosvojitvi Slovenije lahko pridobila slovensko državljanstvo po poenostavljenem postopku v skladu s 40. členom Zakona o državljanstvu. Preostalih 15 % (23.245 oseb) pa se je priselilo v desetletju 1991–2002.

Od celotnega števila priseljencev (150.763 oseb) je državljanstvo Slovenije imelo 119.500 oseb, preostali (31.263) so imeli status tujca, so bili brez državljanstva ali so bili uvrščeni pod oznako neznano. Do osamosvojitve se je v Slovenijo priselilo 127.518 oseb, od tega jih ima 113.128 (88,7 %) državljanstvo Slovenije, preostalih 14.390 pa ima status tujca, so bili brez državljanstva ali so bili uvrščeni v kategorijo neznano. V obdobju 1991–2001 se je v Slovenijo priselilo 23.245 oseb, 6372 jih ima državljanstvo Republike Slovenije, preostalih 16.873 pa ima status tujca, so brez državljanstva ali pa so bili uvrščeni v kategorijo neznano.

TABELA 1: PREBIVALSTVO MESTNE OBČINE LJUBLJANA PO NARODNI PRIPADNOSTI, POPIS 2002

Narodno opredeljeni	Skupaj št.	230.387
	Slovenci	196.152
	Italijani	107
	Madžari	227
	Romi	218
	Albanci	1147
	Avstrijci	34
	Bošnjaki	5763
	Črnogorci	893
	Hrvati	7222
	Makedonci	974
	Muslimani	3332
	Nemci	71
	Srbi	13.101
Drugače narodno opredeljeni	1146	
Narodno neopredeljeni	Skupaj	6081
	Jugoslovani	177
	Opredelili so se kot Bosanci	2323
	Regionalno opredeljeni	61
Drugi	3520	
Niso želeli odgovoriti		8956
Neznano		20.457
Skupaj		265.881

VIR: STATISTIČNI URAD REPUBLIKE SLOVENIJE, 2002

Na podlagi podatkov popisa prebivalstva iz leta 2002 ugotovimo, da ima Mestna občina Ljubljana pestro narodnostno sestavo; delež pripadnikov nevečinskih narodov se sicer lahko spreminja glede na to, katere številke se upoštevajo kot osnova za izračun deležev. Če govorimo o deležu neslovenskega prebivalstva med narodno opredeljenimi, ta znaša 12,9 %, v primeru, da kot osnovo jemljemo seštevek narodno opredeljenih in narodno neopredeljenih, 17,1 %, če pa kot osnovo jemljemo celotno število prebivalstva, znaša 26,2 %.

Obenem v Ljubljani živi precejšen delež celotnega števila pripadnikov tako imenovanih »novih« manjšinskih skupnosti:⁸ 18 % populacije, ki se je v celotni Sloveniji ob popisu leta 2002 opredelila za pripadnost albanskemu narodu, dobrih 26 % vseh v Sloveniji živečih Bošnjakov, 33 % vseh v Sloveniji živečih Črnogorcev, Srbov in Jugoslovanov, 20 % Hrvatov in 30 % Bosancev.

⁸ V Sloveniji sta z ustavo priznani le dve manjšinski skupnosti: t.i. »avtohtona« italijanska in madžarska manjšinska skupnost. V 65. členu Ustave Republike Slovenije je določeno, da položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, ureja zakon, ki pa do danes še ni bil predložen v zakonodajni postopek. Pripadniki v Sloveniji živečih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije kljub številnosti, ki presega število pripadnikov italijanske ali madžarske manjšine, nimajo priznanega legalnega skupinskega družbenega statusa, zato ustavnopravno ne obstajajo posebne določbe v prid varovanja njihovih pravic. Več o tem glej v Klopčič, Komac, Kržišnik-Bukić (2003) ter v Komac, Medvešek, (ur.) (2005).

Stanovanjski trg in stanovanjska politika – značilnosti/problematika stanovanjske oskrbe ranljivih skupin

Osnove stanovanjske politike v Sloveniji so določene z dvema temeljnima dokumentoma, *Stanovanjskim zakonom* in *Nacionalnim stanovanjskim programom*, na lokalni ravni pa so za

stanovanjsko oskrbo odgovorni stanovanjski programi posameznih občin. Poglavitni akter pri oskrbi stanovanj za ranljive skupine v Sloveniji so posamezne občine, ki sprejemajo svoje stanovanjske programe, zagotavljajo sredstva za graditev in pridobitev socialnih in neprofitnih stanovanj ter zagotavljajo razliko do pogodbeno določene najemnine in drugih stroškov. Tako Stanovanjski zakon kot nacionalni in lokalni stanovanjski programi predvidevajo posebne socialne instrumente v stanovanjski oskrbi, ki so namenjeni olajšanju pridobivanja in uporabe stanovanj tistim skupinam prebivalstva, ki so pri zagotavljanju primerne stanovanjske oskrbe izpostavljene večjim tveganjem. Osnovni instrumenti socialne politike na področju stanovanjske oskrbe so pravica in možnost najema socialnih in neprofitnih najemnih stanovanj ter različni tipi pomoči pri uporabi stanovanja.

V zadnjem desetletju se je v večini evropskih držav poslabšala oskrba s cenovno dosegljivimi najemnimi stanovanji, obenem pa so se povečala zaposlitvena in druga tveganja, zato so tiste skupine, za katere je značilen slabši socialno-ekonomski položaj (starejši, mladi, revni, priseljenci ...), ob poskusih zagotavljanja primerne stanovanjske oskrbe v čedalje slabšem položaju. Skupna značilnost vseh držav Evropske unije – ne glede na različne stanovanjske politike, ki jih imajo, je, da imajo težave pri zagotavljanju zadostnega števila primernih stanovanj za socialno ogrožene skupine prebivalstva.

Ta problem je v Sloveniji izrazit. V Nacionalnem stanovanjskem programu, sprejetem za obdobje 2000–2009, je posebej poudarjeno, da »je pridobivanje socialnih stanovanj v zadnjih letih popolnoma zastalo ... Ti podatki zaskrblijujejo, saj opozarjajo, da se je dostopnost do primerne stanovanja za socialno šibke skupine prebivalstva drastično zmanjšala. Nadaljevanje takšnih razmer utegne v prihodnjih letih ogroziti socialni mir v državi« (Nacionalni stanovanjski program 2000). Vendar ne gre zgolj za vprašanje števila stanovanj, temveč čedalje bolj tudi za vprašanje kakovosti stanovanjskih enot, njihove dostopnosti in lokacije v mestu.

Stanovanjski zakon ter nacionalni in lokalni stanovanjski programi posebej opredeljujejo tiste skupine prebivalstva, ki so pri zagotavljanju primerne stanovanjske oskrbe izpostavljeni večjim tveganjem, oziroma tako imenovane ranljive skupine; v večini dokumentov so posebej navedene družine z več otroki, mlade družine, invalidi, deložiranci, brezposelni, ostareli in bolni. Vprašanje reševanja stanovanjskih problemov priseljencev ali pripadnikov etničnih manjšin, z izjemo Romov, beguncev in prosilcev za azil, v omenjenih aktih nismo našli. Prav tako priseljenci niso obravnavani kot posebna kategorija v Nacionalnem akcijskem načrtu o socialnem vključevanju za obdobje 2004–2006, ki ga je pripravilo Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. Poročilo med skupine z največjim tveganjem revščine in socialne izključenosti uvršča »nekatero skupino invalidov, brezposelne mlade, mladostnike s težavami v odraščanju, brezdomce, Rome, ljudi z nizkimi dohodki in druge ranljive skupine (žrtve nasilja, odvisnike, osebe s težavami v mentalnem zdravju, osebe v postpenalni obravnavi, osebe brez dovoljenja za delo ipd.)« (Nacionalni akcijski načrt o socialnem vključevanju 2004–2006).

Značilnosti stanovanjske oskrbe priseljencev v Mestni občini Ljubljana

Na podlagi podatkov o stanovanjskih razmerah prebivalcev Mestne občine Ljubljana, ki so bili pridobljeni s popisom prebivalstva leta 2002, je razvidno, da med prebivalci slovenske narod-

nosti prevladujejo lastniki oziroma solastniki stanovanj (takih je 83 %, kar Slovenijo uvršča v vrh Evropske unije), 10 % prebivalstva živi v stanovanjih staršev ali sorodnikov, pet odstotkov je najemnikov v neprofitnih stanovanjih, en odstotek prebivalcev je podnajemnikov oziroma najemnikov v profitnih stanovanjih. Prebivalcev slovenske narodnosti je med uporabniki socialnih stanovanj zanemarljivo malo, vendar moramo podatek interpretirati glede na celotno število socialnih stanovanj, ki je v primerjavi z drugimi tipi stanovanj v Sloveniji zelo majhno.

Podatki o stanovanjski oskrbi priseljencev v MOL kažejo, da jih je mogoče razdeliti v dve skupini. Za prvo skupino, v katero se uvrščajo prebivalci srbske, črnogorske, hrvaške in pretežno tudi makedonske narodnosti, je značilen sorazmerno velik delež lastniških oziroma solastniških stanovanj (pri Hrvatih znaša 76 %, pri Črnogorcih 74 %, pri Srbih 71 %, pri Makedoncih pa 60 %), delež prebivalcev, ki živijo pri starših ali sorodnikih, se pri navedenih skupinah prebivalstva giblje okoli štiri odstotke, v neprofitnih najemnih stanovanjih živi sedem odstotkov Hrvatov, deset odstotkov Črnogorcev, devet odstotkov Srbov in sedem odstotkov Makedoncev. Delež prebivalcev omenjenih narodnosti, ki živijo kot podnajemniki, se giblje med tremi in osmimi odstotki. Štirinajst odstotkov Makedoncev se je izreklo, da živijo v drugačnih oblikah stanovanjske nastanitve (na primer v samskih domovih), delež Hrvatov, Srbov in Črnogorcev v tej kategoriji pa je precej nižji in se giblje med tremi in petimi odstotki.

Druga skupina so pripadniki albanske narodnosti in tisti, ki so se izrekli za Bošnjake, Bosance ali Muslimane.⁹ Za to skupino prebivalstva je značilno, da delež lastniških oziroma solastniških stanovanj pade pod 50 % (pri Albancih znaša 30 %, pri Bošnjakih 46 %, pri Bosancih 48 %, pri Muslimanih pa 40 %), sorazmerno pa se poveča delež prebivalstva, ki živi v različnih tipih najemnih stanovanj oziroma v drugačnih oblikah stanovanjske nastanitve. Delež tistih prebivalcev, ki živijo v neprofitnih najemnih stanovanjih, se giblje med osmimi in štirinajstimi odstotki, delež podnajemnikov se giblje med šestimi in dvanajstimi odstotki, izrazitejši porast deleža pa se kaže pri tistem delu prebivalstva, ki živi v drugačnih tipih stanovanjske nastanitve (na primer v samskih domovih). V takih tipih nastanitve živi 23 % Albancev, 27 % Bošnjakov, 33 % Muslimanov in 10 % Bosancev. V socialnih stanovanjih živi en odstotek Bošnjakov, Bosancev in Muslimanov.

Iz navedenih podatkov o tipih stanovanjske nastanitve prebivalcev Ljubljane je razvidno, da so priseljenci nasploh v primerjavi s prebivalci slovenske narodnosti v slabšem položaju. V okviru priseljenke populacije je posebej ranljiva druga skupina (Bošnjaki, Bosanci, Muslimani, Albanci), ki se bolj opira na podporne mehanizme stanovanjske oskrbe. Tako razporeditev stanovanjske oskrbe je mogoče povezovati z njihovim-socialno ekonomskim položajem, katerega indikatorja sta tudi izobrazba in poklic, ki ga opravljajo. Medtem ko imajo sodeč po popisu prebivalstva iz leta 2002 tako Slovenci kot tudi Srbi, Črnogorci, Hrvati in Makedonci v povprečju srednješolsko izobrazbo, so pri Albancih, Bošnjakih, Muslimanih in tistih, ki so se opredelili za Bosance, prevladujoče kategorije »brez izobrazbe, nepopolna osnovna šola in osnovna šola«. Pripadniki imigrantskih populacij v veliki meri opravljajo dela, ki jih pripadni-

⁹ V popisu prebivalstva leta 2002 je bilo v klasifikaciji prebivalstva po narodni pripadnosti (narodnostno opredeljeni) na novo vključeno poimenovanje Bošnjak, ohranjeno pa je bilo tudi poimenovanje Musliman v smislu etnične in ne verske pripadnosti. Rezultati popisa kažejo, da je tretjina muslimanskega prebivalstva želela ohraniti dotedanje poimenovanje – Musliman. Za obdelovalce popisa se je pojavila dilema, kako to populacijo prikazati. Jo preprosto priključiti tisti kategoriji prebivalstva, ki se je opredelila za Bošnjake, ali prikazati Muslimane kot posebno kategorijo? Določbe v ustavi Bosne in Hercegovine, ki priznava tri konstitutivne narode (Srbe, Hrvate in Bošnjake), priporočila Zveze Bošnjakov, pa tudi rešitve v nekaterih državah, na Hrvaškem na primer, bi govorile v prid združevanju kategorij Musliman in Bošnjak. Mnogi bi verjetno v kategorijo Bošnjakov prišteli tudi tiste, ki so se opredelili kot Bosanci (v rezultatih preteklih popisov so bili tisti, ki so se opredelili za Bosance, uvrščeni med regionalno opredeljene.)

¹⁰ V obdobju med letoma 1991–2001 je bilo med osebami, ki so se priselile v Slovenijo, 16.873 takih, ki imajo status tujca, so brez državljanstva ali pa so bili uvrščeni v kategorijo neznan. Te osebe pomenijo 72,6 % vseh priseljencev v navedenem obdobju.

ki večinskega naroda nočejo opravljati; večinoma opravljajo manualna dela oziroma so upravljalci strojev in naprav; največje deleže zopet najdemo med Albanci, Bošnjaki, Muslimani in Bosanci, kar sovpada s prevladujočo izobrazbeno strukturo te populacije. Ne nazadnje je pri pripadnikih teh narodov treba omeniti

tudi velik delež brezposelnih, ki izvira tako iz nizke izobrazbe kot iz različnih diskriminatorskih praks, ki so jim izpostavljeni.

Identifikacija ovir stanovanjske oskrbe za priseljence in pripadnike nacionalnih manjšin

Poglaviten problem, s katerim se večina priseljencev sooča pri reševanju svojega stanovanjskega vprašanja, je torej ranljivost njihovega položaja ob vstopanju na stanovanjski trg. S tem ne mislimo zgolj na nizke ali neredne dohodke, temveč tudi na tiste dejavnike, ki so jim priseljenci in druge deprivilegirane oziroma marginalizirane skupine na stanovanjskem trgu izpostavljene bolj kot drugi, torej na pomanjkanje informacij in diskriminatorse prakse, s katerimi se srečujejo. Diskriminatorse prakse, ki so jim priseljenci izpostavljeni pri iskanju nastanitve, so lahko odkrite ali prikriti; med prve uvrščamo povsem eksplicitne in formalne ovire, s katerimi se srečujejo zaradi svojega statusa (niso upravičenci do številnih pravic in možnosti), med prikriti pa najpogosteje sodijo predsodki in stereotipi do ljudi drugačne etnične, rasne ali verske pripadnosti ter otežen dostop do pomembnih virov, kot je dostop do informacij. Pomanjkanje informacij se ponavadi veže predvsem na nepoznavanje delovanja stanovanjskega trga, stanovanjskih politik in socialnih storitev države. Prav tu pa nastopi temeljni problem: pravni status priseljencev namreč opredeljuje tudi dostop do socialnih pravic oziroma socialnega varstva države gostiteljice. Socialno-ekonomski položaj priseljencev je ponavadi najbolj šibek v ključnem času migracijskega procesa – v obdobju neposredno po priselitvi v državo. Ena izmed zahtev za dovoljenje za (začasno) prebivanje je dovoljenje za delo, to pa je izdano, če na območju zaposlitve ni ustreznih domačih delavcev, ki bi bili pripravljene sprejeti ponujeno zaposlitev. V primeru dovoljenja za začasno prebivanje zaradi združitve družine je med drugim eden temeljnih pogojev dokazilo o zagotovljenih sredstvih za preživljanje. Tujci, ki so v Sloveniji želeli zaprositi za dovoljenje za stalno prebivanje, so do leta 2002 morali predložiti dokazilo o zagotovljenem »primernem bivališču«.

Vendar pa dovoljenje za prebivanje tujcem ne omogoča, da bi imeli dostop oziroma pravico do vloge za dodelitev neprofitnih najemnih stanovanj. V skladu s slovensko zakonodajo je namreč eden temeljnih pogojev za upravičenost do dodelitve neprofitnega najemnega oziroma socialnega stanovanja ter za stanovanjsko posojilo Stanovanjskega sklada državljanstvo Republike Slovenije ali državljanstvo države članice Evropske unije, poleg tega pa mora imeti prosilec stalno bivališče v občini ali na območju delovanja javnega stanovanjskega sklada ali neprofitne stanovanjske organizacije, v kateri je zaprosil za pridobitev neprofitnega stanovanja.

Tako je osebami, ki so se v Slovenijo priselile z namenom trajne naselitve, dostop do neprofitnih najemnih stanovanj in do stanovanjskih posojil Stanovanjskega sklada onemogočen vsaj za deset let, kolikor časa traja obdobje, po preteku katerega je mogoče vložiti prošnjo za državljanstvo. Zato domnevamo, da je poglavitni vir zagotavljanja stanovanjske oskrbe za priseljence, ki še niso pridobili državljanstva,¹⁰ zasebni najemni sektor, za katerega je značilna relativno

skromna ponudba, majhna pravna varnost, visoke najemnine ter razmeroma slabo vzdrževana stanovanja. Obenem se priseljenci tudi pri iskanju stanovanj v zasebnem najemnem sektorju soočajo z nizom različnih ovir in diskriminatorskih praks. Pri sklepanju najemnih pogodb najemodajalci stanovanj od najemnikov pogosto zahtevajo zagotovila o minimalni dolžini bivanja/najema oziroma vnaprejšnje plačilo najemnin, ki jih številni na novo prispeli priseljenci le težka predložijo. Številni priseljenci se soočajo s problemom, da jim najemodajalci ne dovoljujejo, da bi uporabljali naslov najemnega stanovanja pri urejanju dovoljenj za stalno prebivanje. Velik delež na novo prispelih oseb, ki ne najdejo namestitve pri sorodnikih ali prijateljih, išče nastanitev na stanovanjskem črnem trgu, kjer so še bolj izpostavljeni raznim tveganjem, kot so denimo slabo vzdrževana in premajhna stanovanja oziroma sobe, nezadostna oziroma pomanjkljiva komunalna infrastruktura, prenaseljenost, oderuške najemnine in podobno.

Integracija in socialna izključenost priseljenecv

Integracijske usmeritve, pričakovanja in politike ponavadi ne zadevajo vseh kategorij priseljenecv v enaki meri. Definicije migracij v statističnih virih in njihova delitev na kratkoročne in dolgoročne so ponavadi preveč raznolike za dosledno primerjavo, kljub temu pa ugotavljamo, da so integracijske politike usmerjene na stalno priseljene imigrante, njihove družinske člane in begunce. Od začasnih migrantov ali sezonskih delavcev, študentov, strokovnjakov in poslovnežev se ponavadi pričakuje predvsem delovna adaptacija oziroma integracija, medtem ko se od vseh stalno naseljenih imigrantov, za katere sta pogosto značilna nižja izobrazbena struktura in šibkejši ekonomski položaj, pričakuje integracija in asimilacija.

Značilnost integracijskih procesov v stanovanjskih soseskah z večjo koncentracijo priseljenecv oziroma v etničnih skupnostih je, da se priseljenci integrirajo najprej kot skupina in šele nato kot posamezniki. »Prav ta etnična sociabilnost in etnični viri, ki večinoma temeljijo na tradicionalnih normah, etnični družini ali etničnem podjetništvu, pa so videti 'moteči', ker so etnično in kulturno diverzificirani« (Verlič-Christensen, 2002: 88). Zaradi svoje »vidnosti« in »izpostavljenosti« v dominantni družbi, ki je potencirana zaradi koncentracije v mestnih središčih, so pogosto viri konfliktov, saj v očeh večinske družbe pomenijo nevarnost kulturnega razgrajevanja domnevno intrinzičnih lastnosti večinske narodnosti in nacionalne družbe.

(Ne)uspešnost integracije priseljenecv v večinsko družbo je odvisna od različnih dejavnikov, med katerimi lahko posebej poudarimo tudi odnos javnosti do priseljevanja tujcev oziroma stališča in predsodke, ki jih do imigrantske populacije goji večinska družba. Sodeč po rezultatih javnomnenjskih raziskav je odnos večinskega prebivalstva do priseljevanja tujcev v Slovenijo odklonilen, še posebno pa je to očitno v primerih, ko gre za priseljevanje ljudi iz nekdanjih jugoslovanskih republik, ki obenem pomenijo večinski delež priseljenecv v Sloveniji.

ALI BI BILO TREBA V PRIHODNOSTI NA SPLOŠNO OMEJEVATI ALI SPODBUJATI PRISELJEVANJE DRUGIH LJUDI V SLOVENIJO?

	Zelo omejevati	Omejevati	Spodbujati	Zelo spodbujati
Iz Hrvaške	16,8 %	69,0 %	13,2 %	1,0 %
Iz drugih držav nekdanje Jugoslavije	21,8 %	67,0 %	10,6 %	0,6 %
Iz Madžarske	15,4 %	70,8 %	13,2 %	0,6 %
Iz Avstrije	12,1 %	67,3 %	20,0 %	0,7 %
Iz Italije	13,0 %	68,9 %	17,0 %	1,0 %
Iz drugih držav Evropske unije	12,3 %	64,4 %	21,7 %	1,6 %
Iz Rusije in držav, nastalih iz bivše Sovjetske zveze	19,8 %	68,6 %	11,0 %	0,6 %
Iz Severne Amerike in Avstralije	13,8 %	65,4 %	18,8 %	2,0 %
Iz Južne Amerike	15,7 %	67,8 %	14,5 %	2,0 %
Iz Afrike	19,1 %	67,5 %	12,4 %	1,0 %
Iz Azije	20,1 %	67,2 %	11,8 %	0,9 %

VIR: VREDNOTE PROSTORA IN OKOLJA. CRP »KONKURENČNOST SLOVENIJE 2001–2006«.

Podobno sliko nam kažejo tudi rezultati raziskav slovenskega javnega mnenja, ki od leta 1992 med drugim merijo tudi socialno distanco. Pri vprašanju »Katere od navedenih skupin ljudi ne bi želeli imeti za sosede?«, ena od navedenih skupin zajema priseljence oziroma tuje delavce. Delež odgovorov, po katerih priseljenci oziroma tuji delavci niso zaželeni sosede, je z leti sicer precej nihal (največji je bil v letih takoj po osamosvojitvi, kar obenem sovpada tudi z vojnami na območju Hrvaške in Bosne in Hercegovine, ko je v Slovenijo prispelo večje število beguncev; podoben trend je zaznati v letu 2000, v obdobju tako imenovane »prebežniške krize«, ki pa je bila zaznamovana predvsem z večjim prilivom nedokumentiranih imigrantov in prosilcev za azil), vendar po zadnjih razpoložljivih podatkih več kot petina sodelujočih v raziskavi priseljencev ne želi imeti za sosede.

VIR	SJM 92/1	SJM 93/1	SJM 94/1	SJM 95/1	SJM 98/1	SJM 99/1	SJM 00/1	SJM 01/1	SJM 02/1
Ne bi želel imeti za sosede priseljencev, v %	39,6	55,6	40,5	18,1	28,3	16,0	28,5	20,6	22,6

VIR: TOŠ, NIKO ET AL. SLOVENSKO JAVNO MNENJE. SUMARNIK RAZISKAV. LJUBLJANA: UNIVERZA V LJUBLJANI, FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE. ARHIV DRUŽBOSLOVNIH PODATKOV, 2002.

Konkretnih primerov netolerantnih odzivov na prostorsko bližino priseljencev je veliko. Zanimivo je, da so (bile) prav teme, ki se navezujejo na odnos do bližine »drugačnosti«, tiste, ki so v zadnjih letih razburkale širšo ljubljansko javnost in bile tematizirane kot mestni problem. Ilustrativen primer izrazito odklonilnega odnosa dela večinske družbe do priseljencev, še posebno pa do prostorske bližine priseljencev, so bili denimo dogodki v zvezi z ljubljanskim Azilnim domom oziroma takratnim Centrom za odstranjevanje tujcev na Celovški cesti, leta 2001. Nekateri prebivalci okolice šišenskega Doma za azil in Centra za odstranjevanje tujcev so se organizirali v »Šišensko civilno iniciativo – pobudnike za normalno življenje« ter zahte-

vali takojšnjo izpraznitev stavbe in preselitev imigrantov na ustrežnejšo lokacijo zunaj mesta. Od jeseni leta 2004 azilni dom deluje v novi stavbi na obrobju mesta, kjer so bili pred tem v barakah nastanjeni begunci iz Bosne in Hercegovine, vendar je zaradi prostorske lokacije oziroma oddaljenosti dostop do ekonomskih, socialnih in kulturnih resursov v mestu močno otežen, kar pomembno vpliva na integracijske (nez)možnosti azilantov.

Drugi primer je načrtovanje gradnje islamskega verskega in kulturnega središča v Ljubljani, za katerega si prizadeva islamska skupnost v Sloveniji. Glede na dolgoletno prisotnost islamske verske skupnosti v Sloveniji oziroma v Ljubljani in upoštevajoč z ustavo zagotovljene pravice do svobode veroizpovedi bi morala biti uresničitev pravice islamske skupnosti do primernih prostorov za versko in kulturno dejavnost samoumevna, vendar je ta relativno številna skupnost še vedno brez ustreznih prostorov. Gradnja centra je bila predvidena na lokaciji ob Cesti dveh cesarjev na obrobju mesta, vendar je predlog naletel na srdit odpor sprva predvsem najemnikov vrtičkov na omenjeni lokaciji, nato pa še dela širše (ljubljske) javnosti. Argumenti, ki so jih navajali nasprotniki gradnje,¹¹ so bili različni, od odkrito ksenofobnih do »strokovnih«, ki so poudarjali neprimerno lokacijo oziroma poplavnost območja ali neprimerenost »islamsko-arabskega tipa arhitekture« v srednjeevropskem oziroma v slovenskem podalpskem okolju. Zaplet je dosegel vrhunec ob zbiranju podpisov za razpis referendumu o gradnji centra ter posledičnem sklepu o razpisu naknadnega referendumu, vendar je po dolgotrajnih postopkih Ustavno sodišče odločilo, da je razpis referendumu nedopusten, saj gre za omejevanje z ustavo zagotovljenih pravic islamske skupnosti do svobodnega izpovedovanja vere. Po odločitvi Ustavnega sodišča se je zanimanje javnosti za dogodke v zvezi z islamskim centrom poleglo, nemara tudi zato, ker postopki, potrebni za začetek gradnje, še vedno niso stekli. »Predvsem 'trajnostna' neuspešnost pri uresničevanju temeljne manjšinske pravice kaže, da je gradnja islamskega verskega in kulturnega središča paradigmatični primer malomestne netolerance.« (Kos, 2002: 21)

Sklep

Prepričanje, da etnične in kulturne mešanice lokalnega prebivalstva in priseljencev v mestnih soseskah pripomorejo k hitrejši in uspešnejši integraciji, je lahko tudi ideološki konstrukt oziroma želja po asimilaciji priseljencev v večinsko družbo. »Razpršenost« lahko pomeni osamitev in nadzor, ki ga izvaja vojska birokratov, socialnih delavcev, aktivistov in prevzgojiteljev. Prostovoljna prostorska samosegregacija priseljencev je skorajda neizogibna, obenem pa ni nujno, da ogroža integracijo priseljencev oziroma njihovih skupnosti v večinsko družbo. Prostorska koncentracija omogoča lažjo samoorganizacijo ter lahko pripomore k temu, da priseljenci ne nastopajo kot »tiha manjšina«, temveč lahko v lokalni skupnosti sodelujejo kot aktivni udeleženci.

Na dobro razvitih stanovanjskih trgih, ki iskalcem stanovanj ponudijo možnost izbire, se ponavadi dogaja, da prihaja do samosegregacije priseljencev oziroma njihovih skupnosti. Na slabo razvitih stanovanjskih trgih opazamo podobne usmeritve, vendar je v tem primeru poglobitveni razlog pomanjkanje stanovanj. Zaradi skromne kupne moči in diskriminatorskih praks, ki jih izvajajo nekateri zasebni ponudniki stanovanj, nepremičninske agencije in izvajalci nacionalnih ali lokalnih stanovanjskih politik, je izhodiščni položaj priseljencev na

stanovanjskem trgu ranljiv, njihove možnosti pa precej omejene. Zaradi teh dejavnikov se imigranti ponavadi naseljujejo v stanovanjih nižjega in srednjega kakovostnega razreda in v soseskah, kjer prevladujejo prebivalci s podobnimi socioekonomskimi značilnostmi.

Na območju Ljubljane je večje prostorske koncentracije prebivalstva imigrantskega izvora mogoče locirati v delavskih predmestjih vzhodno od mestnega središča in v večjem delu južnega obrobja mesta (Fužine, Štepanjsko naselje, Nove Jarše, Rakova Jelša ...), kjer so cene oziroma najemnine zaradi lokacije in nižjega kakovostnega razreda stanovanj dostopnejše. Kljub opazni prostorski socialno-ekonomski diferenciaciji imigrantske populacije še ne moremo govoriti o izraziti prostorski segregaciji, z izjemo področja Rakove Jelše, za katero je mestoma značilna komunalna in infrastrukturna neurejenost (črne gradnje, neurejen kanalizacijski sistem, slaba povezanost z javnim potniškim prometom itd.). Na tem mestu velja opozoriti tudi, da smo zaradi demografskih in ekonomskih razlogov priča procesom praznjenja mesta. Izseljavanje iz mesta lahko pomeni potencialno nevarnost degradacije velikih stanovanjskih sosesk s prevladujočimi velikimi večstanovanjskimi zgradbami. Strokovnjaki (Koželj, 1998) opozarjajo, da na območju Mestne občine Ljubljana desetino urbanih površin že lahko uvrščamo med tako imenovana degradirana urbana območja.

Čeprav je segregacija priseljencev oziroma priseljenskih skupnosti v mestih dejstvo, je treba najti mehanizme, ki bodo tem populacijam zagotavljali, da prostorska ločenost ne bo vodila tudi v socialno izključenost iz večinske družbe. Zdi se, da priseljenci za uspešno integracijo v večinsko družbo večinoma potrebujejo možnost za življenje in delo v svojem etnično organiziranem okolju, obenem pa morajo imeti možnost, da iz tega okolja odidejo, če se za to odločijo. Gre torej za vprašanje svobodne izbire s pogojem, da so te izbire dejansko uresničljive. To konkretno pomeni, da so ljudem na voljo možnosti za pridobitev stanovanja, za izobraževanje, delo in za raznolike kulturne prakse.

Če želimo izboljšati stanovanjski položaj in možnosti integracije priseljencev, je najprej potrebno, da pristojne oblasti oziroma institucije to skupino prebivalstva identificirajo kot eno izmed socialno ranljivih skupin in jo kot tako vključijo v podporne programe in projekte, ki si prizadevajo za izboljšanje njihovega položaja na stanovanjskem trgu. Nujno bi bilo sprožiti pobudo za spremembo zakona, s katerim bi bili tujci, ki živijo v Sloveniji, upravičeni do socialnih stanovanj, kot je to mogoče v večini držav Evropske unije.

Izkušnje drugih evropskih držav oziroma mest kažejo, da za olajševanje dostopa do primerne stanovanjske oskrbe za priseljske populacije pogosto ni dovolj le vključenost v širše področje socialnih storitev za deprivilegirane socialne skupine. Zaradi specifičnih značilnosti in potreb priseljske populacije je treba vzpostaviti specializirane organizacije, sklade in druge mehanizme, namenjene posebej za zagotavljanje stanovanjske oskrbe priseljencev ali izboljševanje dostopnosti do primernih stanovanj.

Eden poglobitnih problemov, s katerimi se soočajo priseljenci ob prihodu v državo destinacije, je pomanjkanje informacij o značilnostih in delovanju stanovanjskega trga, stanovanjskih politik in socialnih storitev te države. Zato bi bilo treba ustanoviti posebne informacijske centre, ki bi skrbeli za informiranje, svetovanje in za mediacijo med priseljenci in ponudniki stanovanjske oskrbe. Pri vzpostavljanju takih centrov bi se mestne oblasti lahko povezale z nevladnimi organizacijami, ki bi izrazile interes za delovanje na tem področju. Tako državne kot mestne oblasti bi morale začeti oblikovati, predvsem pa izvajati aktivno imigrantsko politiko. Sicer bo poglobitna strategija v odnosu do priseljencev še zmeraj odsotnost strategije z elementi kanibalizma in prebavnimi motnjami.

Literatura in viri

- AVRAMOV, D. (1999): *Background Paper on Access to Housing for Disadvantaged Groups in the Council of Europe Member States*. Strasbourg, Council of Europe. CS-LO (The Group of Specialists on Access to Housing).
- BOUCARD, P. (ur.) (1996): *Migrant workers and their families. Protection within the European Social Charter*. Strasbourg, Council of Europe.
- CAPPS, R., FIX, M. E., HENDERSON, R., REARDON-ANDERSON, J.: *A Profile of Low-Income Working Immigrant Families*.
<http://www.urban.org/publications/311206.html> (9. 12. 2006)
- EDGAR, B. (ur.) (2004): *Policy Measures to Ensure Access to Decent Housing for Migrants and Ethnic Minorities*. University of Dundee, University of St Andrews, Joint Centre for Scottish Housing Research.
- KING, R. (ur.) (1993): *Mass Migration in Europe. The Legacy and the Future*. Chichester, John Wiley and Sons.
- KING, R. (ur.) (1993): *The New Geography of European Migrations*. London, New York, Belhaven Press.
- KOMAC, M., MEDVEŠEK, M. (ur.) (2005): *Simulacija priseljevanja v ljubljansko urbano regijo – Analiza etnične strukture prebivalstva Mestne občine Ljubljana*. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- KOS, D. (2002): Razprava o mestu. V: KOS, D. (ur.): *Sociološke podobe Ljubljane*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- KOS, D. (1998): *Problemi socialne in prostorske strukture Krajevne skupnosti Rakova Jelša v Ljubljani*. Ljubljana, RSS.
- KOŽELJ, J. (1998): *Degradirana urbana območja*. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1992): *Tristes Tropiques*. Harmondsworth, Penguin.
- MANDIČ, S. (ur.) (1999): *Pravica do stanovanja. Brezdomstvo in druga stanovanjska tveganja ranljivih skupin*. Ljubljana, Visoka šola za socialno delo.
- MEŽNARIČ, S. (1986): *»Bosanci« A kuda idu Slovenci nedeljom?* Ljubljana, Krt.
- PAJNIK, M., ZAVRATNIK ZIMIC, S. (ur.) (2003): *Migracije-globalizacija-Evropska unija*. Zbirka *EU monitor*. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- TOŠ, NIKO ET AL. (2002): *Slovensko javno mnenje*. Sumarnik raziskav, Fakulteta za družbene vede. Ljubljana, Arhiv družboslovnih podatkov.
- TURTON, D., GONZALES, J. (ur.) (1999): *Cultural Identities and Ethnic Minorities in Europe*. Bilbao, University of Deusto.
- TURTON, D., GONZALES, J. (ur.) (2000): *Ethnic Diversity in Europe: Challenges to the Nation State*. Bilbao, University of Deusto.
- VERLIČ CHRISTENSEN, B. (2002): *Evropa v precepu med svobodo in omejitvami migracij*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, knjižna zbirka *Profesija*.
- CRP Konkurenčnost Slovenije 2001–2006: Vrednote prostora in okolja. Odgovorni nosilec projekta: doc. dr. Marjan Hočevar. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo. Financerji: Ministrstvo za okolje, prostor in energijo, Urad RS za prostorsko planiranje, Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport.
- Nacionalni akcijski načrt o socialnem vključevanju 2004–2006, dostopen na internetni strani: http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/nap_si_04_06.pdf (9. 12. 2006)

Nacionalni stanovanjski program, dostopen na internetni strani:

http://www2.gov.si/zak/Akt_vel.nsf/e2c55933dd689715c1256616002db4ab/c12565e2005e8311c12568dc00248d53?OpenDocument (9. 12. 2006).

Report on Access to Housing for Disadvantaged Categories of Persons. Delovno gradivo Sveta Evrope, dostopno na internetni strani: http://www.coe.int/T/E/Social_cohesion/Social_policies/04.Activities/1._Access_to_social_rights/2._Access_to_Housing/2_Report.asp#TopOfPage (9. 12. 2006).

Resolucija o imigracijski politiki Republike Slovenije (ReIPRS), Uradni list RS, št. 40/99.

Resolucija o migracijski politiki Republike Slovenije (ReMPRS), Uradni list RS, št. 33/91.

Stanovanjski zakon, dostopen na internetni strani: http://www2.gov.si/zak/Zak_vel.nsf/570376691fe96946c1256616002db3ea/c12563a400338836c1256d4b00244fc6?OpenDocument (9. 12. 2006).

Zakon o socialnem varstvu (ZSV), dostopen na internetni strani: http://www.soczborsl.si/PDFji/Strokovniizpit/Zakon_socialnem_varstvu.pdf (9. 12. 2006).